

blir därmed kvar med intrycket att rasismen som präglat landets historia mest har varit en fråga om hudfärg, inte att den har varit direkt relaterad till hur samhället ordnat sin försörjning.

Trots viss avsaknad av samhälleliga analyser av historiska processer bör det påpekas att boken har förtjänster, till exempel vad gäller den politiska utvecklingen och de olika etniska grupperna. För den som vill närma sig Sydafrikas historia fungerar den här boken således bra som en introduktion och översikt som kan leda vidare till fördjupande litteratur.

Uppsala universitet

FREDRIK LILJA

Bertil Wennerhed & Kristina Örtenhed (red.), *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766* (Stockholm: Sveriges Riksdag 2016). 725 s.

För att fira minnet av 1766 års svenska tryckfrihetsordning (TF 1766) publicerade Sveriges Riksdag 2016 en diger volym som väger in på upp emot 730 sidor. Boken innehåller 22 uppsatser författade av personer verksamma både inom ett flertal akademiska ämnen (bland annat historiker, litteraturvetare och rättshistoriker) och inom yrken som direkt berörs av tryckfrihetslagstiftningen (jurister, politiker, redaktörer). Flertalet uppsatser bygger på litteraturstudier och egen tidigare forskning. Min bedömning är att de över lag är väl skickade för denna uppgift. Nedan kommer i första hand uppsatserna som berör Sveriges historia att behandlas.

TF 1766 var på många sätt banbrytande i sin samtid. Offentlighetsprincipen, som härrör från denna lag, har utövat ett starkt inflytande på samhällslivet ända sedan dess tillkomst. Kanske till och med de svenska medborgarnas traditionellt starka tillit till staten, i alla fall delvis, härrör från myndigheternas transparens? Denna uppfattning lanserades redan under 1800-talet. Den från början säreget svenska offentlighetsprincipen har sedan exporterats till andra europeiska länder, som juristen Helena Jäderbloms uppsats visar, särskilt sedan Sveriges EU-inträde. Tryckfriheten var inte oinskränkt, det var till exempel förbjudet att förtala kungen, rådet, ämbetsmännen eller riksdagen. Åtal fick dock väckas först i efterhand, och då var det en angiven ansvarig utgivare som fick stå till svars. Detta behövde inte vara samma person som författaren, då TF 1766 innehöll skydd för författaranonymitet. Säreget för TF 1766, och vid denna tidpunkt unikt i världen, var också att tryckfriheten gavs grundlags skydd. Johan Hirschfeldt framhåller i sin uppsats att de svenska principerna för förändring av

grundlag tillkom samtidigt med TF 1766, och att det inte var en slump. För att kunna förändra grundlagar behövdes just den fria åsiktsbildning som TF 1766 skyddade, samtidigt som kravet på mellanliggande riksdagsval vid sådana förändringar garanterade att tillfälliga opinioner inte fick omedelbart genomslag. Detta är bara ett av de nyttopräglade argument som TF 1766 legitimerades med – nyttan av en fri åsiktsbildning vägde tyngre än de rättighetsargument som är vanligare i dag. Hirschfeldts uppsats, liksom till exempel juristen Hans Gunnar Axbergers, och flera av de finländska bidragen har förtjänsten att de tecknar en långsiktig utveckling utan att för den skull ge avkall på belysande episoder.

Som titeln anger är det inte bara den svenska utvecklingen som står i fokus för volymens uppsatser; Finland ägnas lika stort utrymme. Detta är lämpligt eftersom länderna förstas var förenade i samma riksbildning när TF 1766 utfärdades. Finlands plats är så mycket mer självskriven då den enskilde individ som spelade störst roll för dess tillkomst var en finländare, den österbottniske kaplanen Anders Chydenius – en man som kom från små omständigheter men som hade desto större idéer. Gemensamt för Chydenius och hans meningsfränder var, som nämnts, att de fäste större vikt vid tryckfrihetens nytta än naturrättsliga argument. Genom fritt meningsbyte kunde nya sanningar upptäckas. Offentlig debatt stärkte vetenskapen och ekonomin, och framför allt skulle tryckfrihet tillsammans med offentliggörande av handlingar motverka korruption i samhällslivet. I det svenska riket rådde dock censur med förhandsgranskning av tryckta skrifter utövad av en särskild *censor librorum* . Ursprungligen gällde också förbud mot återgivande av riksdagsprotokoll och rättegångshandlingar, men detta uppluckrades successivt under inflytande av det frihetstida statsskicket.

I den samtida politiska kontexten var det alltså offentlighetsprincipen som var den primära reformen i TF 1766, vilket rättshistorikern Rolf Nygren och andra förtjänstfullt framhåller. Hattpartiets långa maktinnehav hade lett till två misslyckade krig, och ett ensidigt gynnande av "hattar" vid tillsättning av ämbeten och utdelande av statsunderstöd till näringsverksamheter. Censorerna var själva hattar, och slog ner på all kritik. Dessutom gav den siste censorn Niclas von Oelreich ut en egen – skattefinansierad – tidning vars hattpropaganda kompletterade den censur han utövade. Mössorna kom så till makten efter nästan 30 år, och ville med hjälp av handlingars offentlighet och en fri debatt påvisa motståndarnas maktmissbruk. Striden om tryckfriheten var dock inte enbart en partikamp, utan det fanns en social dimension: det var de ofrälse stånden som drev på för TF 1766, medan adeln höll emot.

Den politiska processen skildras väl och med nödvändig detaljskärpa i Marie-Christine Skunckes uppsats. När ständerna samlades för 1765–1766

års riksdag hade flera memorial med begäran om tryckfrihet lämnats in, vilka kom att behandlas av ett tryckfrihetsutskott med representanter för samtliga stånd. Det finska inslaget i deputationen var starkt, med Anders Chydenius i spetsen. Censorn Oelreich hade närvarorätt, vilket han också utnyttjade. Offentlighetsprincipen beslöts, i en radikalare version än som varit på tapeten vid den föregående riksdagen – även riksdagshandlingar skulle bli offentliga. Avgörandet om förhandscensuren skedde efter en hård debatt mellan Chydenius och Oelreich, vid en tidpunkt när flera konservativa deputationsledamöter var frånvarande. Oelreich pläderade i paternalistisk anda för ett reformerat censursämbete; censorn skulle vägleda och upplysa författarna som sedan i gengäld inte behövde oroa sig för rättsligt efterspel. Enligt Oelreich och hans åsiktsfränder bestod allmänheten "af en myckenhet swagsindta personer" som behövde uppfostras. Chydenius menade att censursämbetet inbjöd till godtycke, och att dess innehavare skulle falla till föga för påtryckningar från regeringen. Han menade att ett fritt idéutbyte var vad som krävdes för befolkningens upplysning. Den fria debatten och handlingsoffentlighet var också medborgarnas viktigaste verktyg för att kontrollera råd och riksdag, och därigenom motverka korrupktion. Synen på allmänheten skilde sig diametralt från meningstötståndarnas, den var "en uplyst domare, en owäldug [opartisk] domare".

Som delförklaring till att TF 1766 antogs anger Skuncke, med rätta, de institutionella förutsättningar som Frihetstidens statskick utgjorde – genom att de tryckfrihetsvänliga ofrälse stånden hade majoritet i riksdagen kunde den genomdrivas. En underskattad faktor för den fortsatta framgången, även den kopplad till statskicket, var att förordningen respekterades även av dess motståndare. Detta innebar att tryckfriheten också kom att utnyttjas – antalet publicerade skrifter ökade lavinartat. 75 procent av de politiska pamfletterna som kom ut mellan 1700 och 1809 publicerades under åren då TF 1766 gällde oinskränkt, 1766–1774. En mängd gamla och nya frågor debatterades med stor intensitet under dessa år. Under det gustavianska enväldet kom dock tryckfriheten att steg för steg inskränkas, kulminerande i de andefattiga "järnåren" under Gustav IV Adolfs regering, vilka skildras i idéhistorikern Cecilia Rosengrens uppsats.

Tryckfrihetsordningen 1810, stiftad efter den gustavianska regimens fall, anknöt till sin föregångare från 1766. Den teologiska censuren försvann dessutom. Redan 1812 inskränktes dock tryckfriheten återigen, under inflytande av kronprinsen Karl Johan. Han inledde därmed en bernadottesk tradition – såväl hans son Oskar I som hans sonson Oskar II försökte förgäves gå i dynastigrundarens fotspår. Den kontroll av pressen med hjälp av tillståndsgivning och indragningsmakt som utövades under Karl Johans regering lyckades dock inte hindra framväxten av frispråkiga tidningar. Under

det tidigare 1800-talet tillkom också jurysystemet i tryckfrihetsmål, vilket innebar att en samling personer kända "för medborgerlig dygd" skulle fälla dom på basis av ett åtal väckt av Justitiekanslern. Denna ordning har tvärt emot lagstiftarnas intention kommit att utgöra ett skydd för redaktörer och skribenter – till exempel var det omöjligt att finna en västsvensk jury som var villig att döma Torgny Segerstedt för tryckfrihetsbrott under andra världskriget. Att vår tids uppfattning om tryck- och yttrandefrihet ännu inte slagit igenom på 1800-talet eller ens på 1900-talet visas inte minst i ett antal tryckfrihetsmål som presenteras i ett flertal artiklar, allt ifrån moral till förtal dryftades i rättegångarna. Flera av målen kom att bryta väg för ny lagstiftning, inte minst IB-affären på 1970-talet.

Det är intressant att följa den samtidiga utvecklingen i Sverige och Finland, som från att ingå i samma rike och ha gemensam tryckfrihetsförordning utvecklades åt olika håll. När Finland blev en del av det ryska imperiet tog de med sig den starkt inskränkta lagstiftningen under den sengustavianiska regimen. Under det ryska väldet kom dock tryckfriheten att begränsas ytterligare. Finlands inrikespolitiska konflikter och geopolitiska läge ledde till inskränkningar av tryckfriheten även under dess demokratiska 1900-tal. Det hade varit förtjänstfullt med en uppsats som systematiskt jämförde de båda ländernas utveckling, som illustrerar hur ett gemensamt arv mynnade ut i ganska skilda utfall. Att Sverige har hållit fast vid arvet från 1700-talet har inte bara medfört fördelar. Den finländska lösningen innebär kortfattad formulering om grundlagsskyddet av alla meningsyttringar, oberoende av medier, och detaljerade bestämmelser i vanlig lag. Detta framstår på många sätt som mer funktionellt och lätthanterligt än att som Sverige ha två grundlagar (tryckfrihetsordningen och yttrandefrihetsgrundlagen), som båda är detaljerade och teknikberoende, och således inte är särskilt väl lämpade att möta den nya mediesituationen med internet och sociala medier. Som statsvetaren och politikern Björn von Sydow påpekar är det också ett problem att dessa två grundlagar i dag endast behärskas av cirka 30 personer!

Sveriges tryckfrihet höll trots grundlagsskyddet som bekant inte emot särskilt väl när det började blåsa kallt under andra världskriget. Flera av uppsatserna genomlyser denna epok. Redan före kriget vädjade regeringen till pressen om själv censur, sedan upprättades en särskild "pressnämnd" i samma syfte. Statens informationsstyrelse instiftades för att vägleda pressen om vad den borde publicera – Niclas von Oelreich hade nickat igenkännande åt denna paternalism. Justitieminister K. G. Westman återupplivade en död paragraf i 1812 års tryckfrihetsförordning som medgav beslag av skrifter som kunde väcka "missförstånd" med utländsk makt. För att stoppa Karl Gerhards berömda antinazistiska kuplett "Den ökända hästen från Troja" tillgreps en paragraf i Kungl. Ordningsstadgan för Rikets städer som förbjöd

oanständigt uppträdande på offentlig plats. Kulmen kom när riksdagen 1941 bekräftade ett beslut om grundlagsändring som innebar att riksdagen vid krigsfara kunde införa förhandscensur av tidningar. Tryckfrihetsordningen 1949 innebar visserligen ett starkare skydd för tryckfriheten än vad som någonsin tidigare rått, men det är frapperande, och lärorikt för framtiden, hur ett land med en så lång tradition av press- och yttrandefrihet så snabbt kunde genomföra så betydande inskränkningar av dessa rättigheter.

Volymen har många förtjänster, och har alla möjligheter att bli ett oumbärligt standardverk i en fråga som inte kommer att förlora sin aktualitet under överskådlig framtid. Även om de många uppsatserna överlappar varandra är det inte särskilt störande, då de olika perspektiven på samma händelser och fenomen tvärtom berikar varandra. Det är glädjande att Sveriges riksdag tar ansvar för kunskapsspridning om Sveriges politiska och konstitutionella historia, som under 2017 även skedde i anslutning till 400-årsjubileet av Sveriges första Riksdagsordning. En stor brist är dock bristen på ämnes- och personregister, något att åtgärda till de publikationer som förhoppningsvis utkommer med anledning av den svenska demokratis 100-årsjubileum.

Stockholms universitet

JOAKIM SCHERP

Karin Strand, *Brott, tiggeri och brännvinets fördärv. Studier i socialt orienterade visor i skillingtryck* (Möklinta: Gidlunds förlag 2016). 272 s.

”Sorgserliga saker hända”, så börjar texten till ett av de mer kända skillingtrycken *Visan om den sköna konstberiderskan Elvira Madigan*, författad av förläggaren och opinionsbildaren Johan Lindström Saxon (1859–1935) under hösten 1889. Den spred sig snabbt och kom att höras under flera årtionden framåt och traderades vidare mellan generationer av barn, som sjöng om den sorgliga kärlekshistorien mellan löjtnant Sixten Sparre och cirkusartisten Elvira Madigan. Och om just dessa olyckliga kärlekshistorier, om skeppsbrott och superi, om avrättningar, om ond bråd död och skandaler handlade skillingtryckens visor. I skillingtrycken återberättades även nyheter och berättelser som i dag sprids via andra typer av medier, som tv, sociala medier, tidningar och skvallerpress. Sitt namn fick skillingtrycken av att de betingade en eller två skilling i pris och var en enkel och billig trycksak som ofta bestod av ett halvt tryckark, det vill säga åtta sidor, och innehöll en eller flera visor. Skillingtrycken såldes ofta av kringvandrande försäljare, på marknader och ibland även i städernas bodar. Deras gensomslagskraft var stor, mycket just tack vare deras ringa kostnad och lättillgänglighet, men